

EGY VALAMIKORI INTERJÚ ELÉ

GYÁNI GÁBOR

A Benda Gyula hagyatékából most előkerült, eddig ismeretlen Szűcs Jenő-interjú közzétételét az indokolja, hogy Szűcs röviden és a szokottnál nyíltabban világítja meg a beszélgetésben az 1970-es évek végén őt foglalkoztató történeti kérdéseket. A téma Európa nyugati és keleti felének eltérő fejlődése, a kettő szétválása, valamint a köztes- vagy közép-európaiként számon tartott történeti modell. Mindaz, amit Szűcs erről itt előad, többnyire ismert. A beszélgetésben taglalt kérdéseket az eredetileg a Bibó Emlékkönyvbe írott, nyilvánosságra azonban csupán a *Történelmi Szemle* 1981. 3. számában kerülő, önálló könyvként a Magvető Kiadó gondozásában 1983-ban megjelent *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című nevezetes esszéjében fejt ki. A beszélgetés érdekessége, hogy abban az időben, 1980 augusztusában készült, amikor Szűcs Jenő a tanulmányt éppen befejezhetette, amikor az ott leírt mondatok újszólván a fejében voltak, friss gondolatként, új felismerésként. Talán ennek köszönhető, hogy ilyen közérthetően, jól követhetően fejt ki újszerű álláspontját az európai történeti régiókról. Van néhány további momentum, amely az interjú elkészülte után több mint negyven évvel is indokolja megjelentetését. Olyan kérdéseket is szóba hoz itt a téma kapcsán, amelyekről sehol máshol nem beszélt. Ritkán tette például ennyire explicitté, hogy saját felfogása mennyire szemben áll az elmaradottságelmélet történeti koncepciójával, mely utóbbi szerint Magyarország (és vele együtt feltehetően az egész kelet-európaiként azonosított tágabb régió) a középkor végéig, a kora újkor elejéig többé-kevésbé a nyugat-európai történeti fejlődés útján haladt előre; igyekezett felzárkózni a Nyugathoz, ami részben sikerült is. Ezt követően azonban egyszerűen letért erről az ígéretes útról, „elkanyarodott” a nyugati példától, ahogyan –

Pach Zsigmond Pál hatásos, hosszú időn át kanonizált történeti felfogása is sugallta –, hogy a modern kor körülményei között megpróbálja bepótolni a lemaradást. A vázolt felfogás akkor uralkodó voltát kérdőjelezte meg Szűcs a régió koncepciójával.

További fontos elem Szűcs itteni érvelésében a strukturális (a gazdasági, társadalmi, államszerkezeti), valamint a szellemi-mentális sikok egymáshoz mért aszinkronitásának kérdése. Amikor Szűcs hitet tesz az „egyidejűségek eme különidejűségének” fontossága mellett, nyilvánvaló jelét adja annak, milyen igazságtalanul minősítik őt marxista beidegződések rabjának. Ahogyan az interjúban is elmondja, a magaskultúra nemegyszer előtte járt a strukturális adottságoknak, következésképpen Magyarország ebből a szempontból a középkorban, de később is folyton Nyugat-Európa része, noha strukturális értelemben nem feltétlenül így alakultak a dolgok.

Végül az interjú summázataként Szűcs kijelenti, a lényeges történeti kérdések tisztázása kizárólag több síkon folyó vizsgálódás együttes eredménye lehet. Nem elégedhetünk meg tehát a gazdaságtörténeti érveléssel (ami az elkanyarodás-, valamint az arra épülő elmaradottságelméletek sajátja), de a kizárólag társadalomtörténeti fogalmi alapozással sem. Mindig be kell kapcsolni a gondolatmenetbe a „politikai gondolkodás és mentalitás vetületét is”, magyarul a fogalomtörténetet. Hozzátehetjük ehhez: Szűcs e téren úttörő szerepet vitt, mivel már akkor a fogalomtörténet szempontjait érvényesítette egyes vizsgálódásaiban, amikor a német és a cambridge-i fogalomtörténet-írás még éppen csak bontakoztatta a szárnyait.

Az interjú szövegének ezzel a kései közreadásával egyúttal tisztelgünk is a kereken hetvenöt éve született nagy magyar historikus emléke előtt. □

ROSTÁS ZOLTÁN INTERJÚJA SZÜCS JENŐVEL

Már nem emlékszem, mikor, milyen körülmények közepette adtam át Benda Gyulának (aki 1989 után viszonylag gyakran megfordult Bukarestben) Szücs-interjúmat, de annak létrejöttét nem felejtettem el. Nem felejthettem el, mert a Ceaușescu-korszak látszólag megmagyarázhatatlan eseményéhez kötődött. A hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján, miután minden jel az elszigetelődés irányába mutatott, a román főváros helyet adott néhány nagyméretű tudományos találkozóknak. Ilyen volt többek között a Nemzetközi Történelem Kongresszus, amelyet 1980. augusztus végén tartottak Bukarestben. Nagy lehetőség volt ez a volt szocialista országok történészei számára, Bukarest megközelítése nem okozott akkora gondot, mint ha Nyugatra kellett volna utazniuk. Ritka alkalmat jelentett a romániai – főleg kulturális – sajtó számára is. Természetesen a párt nem tudományos csemegeszüret érdekében engedélyezte a konferenciát, hanem a polihisztor elnök hírnevének öregbítésére. Ez többé-kevésbé sikerült is, de talán nem annyira, hogy érdemes lett volna folytatni a nagyvonalú vendéglátást. 1982-től nem tartottak több tudományos nemzetközi összejövetelt a román fővárosban.

Tény azonban, hogy számomra, a bukaresti A Hét című hetilap munkatársa számára az 1980-as történelemszinkongresszus egyedülálló lehetőség volt, hogy lássam

mintegy 60 magyar és több száz más történész Bukarestbe érkezését és egyhetes eszmeecseréjét. A vissza nem térő alkalom miatt végül is több interjút készítettem, mint amennyit a szerkesztőség kért. Majd csak közölni fogjuk ezeket is – gondoltam –, ha előjön a megfelelő pillanat. A Szücs Jenővel és még jó néhány történésszel készült beszélgetés közlésének pillanata azonban soha nem érkezett el.

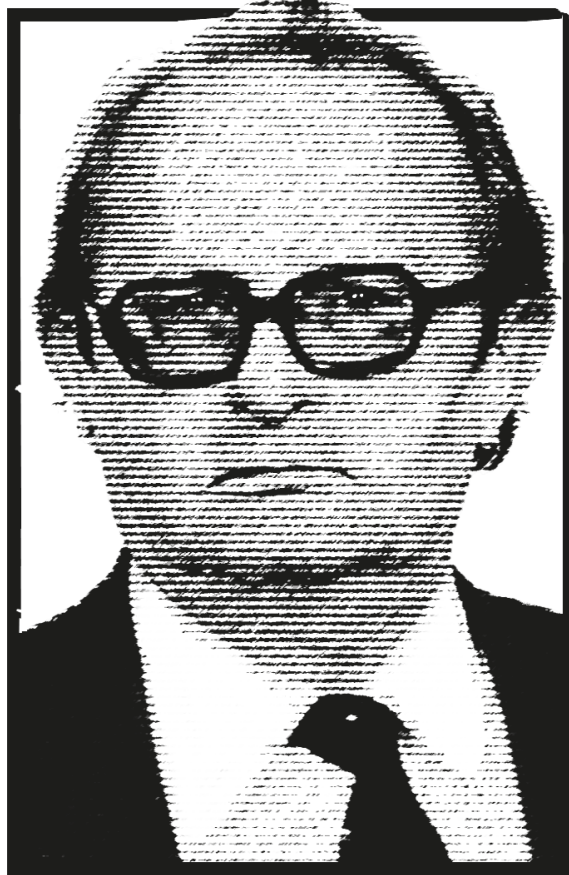
Az 1980-as bukaresti egyhetes konferencia egyébként felhőtlenül zajlott le, nem került sor éles vitákra. Azt hiszem, a „testvérpártok” sem erőltették, hogy nézeteltéréseiket történelmi vitákban jelenítsék meg.

Így aztán zökkenőmentesen készíthettem az interjúkat. Szücs Jenőt a kongresszus szünetében kerestem meg, és megbeszéltük a délutáni sétával egybekötött beszélgetést. A királyi palota előtt szemlélődtünk, s az interjú rögzítésére betértünk az Athénée Palace tágas kávézójába. Az épület díszítését szemlélve a román főváros eklekticizmusát boncolgattuk a hozzánk szegődött Vékov Károly fiatal bukaresti történésszel együtt, amikor Szücs elmesélte, hogy családja számára Bukarest nem is oly idegen hely, mert az egyik felmenője hosszú éveket töltött a régi román fővárosban. Aztán lassan rátértünk magára az interjúra, ami már természetesen saját kutatásaira vonatkozott.

Szücs Jenő: Talán abból lehetne kiindulni, hogy hol húzódnak Európa belső határai, vannak-e belső határok, amelyek természetesen nem politikai határokat jelentenek, hanem civilizációs, sőt mélyebben strukturális értelemben vett határokat. Van egy nagyon markáns határ Európán belül, amely Európát nyugati és keleti részre osztja, s ez valahol az Elba és a Saale alsó folyásánál kezdődik, és délre húzódik, nagyjából a régi Pannonia nyugati peremvidékén, a Lajta vidékén, le az Adriáig. Ez nem egyéb, mint a Karoling Birodalom határa 800 körül. Ettől nyugatra alakult ki az a szerves szimbiózis, amelynek az eredménye a Nyugat lett. A Nyugat persze nem eredendően Nyugat-Európát jelenti, hanem egy kontrasztot az antikvitás déli és keleti örökösével, Bizánccal szemben. Ez utóbbi megpróbálta az antik tradíciót ameddig csak lehet, legalábbis az ezredfordulóig, akár antik stílusú reformok révén is fenntartani a barbárokkal szemben, és ennyiben mondjuk más modell, mint a nyugati, amely az antik és a barbár világunk szerves szimbiózisát jelentette, a déli fél pedig az

iszlám, amely megint csak a kultúrák keletkezésének egy tipikus ókori modelljét jelentette, amennyiben egymás mellé integrálta a perzsa-bizánci tradícióval együtt, ugyanakkor azok tradícióit összevegyítve, az egész *Orbis Latinus* déli felét. Na mármost, hosszú ideig nem volt értelme Kelet-Európáról beszélni, mert – nevezük így – a Karoling-határtól keletre helyezkedett el a *Barbaricum*. Az ezredforduló után bolydul meg ez az egész térség, és kezd kikristályosodni valami, ami tulajdonképpen maga az európai történelem. Ennek az a lényege, hogy a nyugati antik-barbár szimbiózis eredménye, az *Occidens* mellett most már Bizánc is aktivizálódik, és kialakul a keresztény Európa, Európa mint kulturális fogalom, mint keresztény feudális társadalom. Az ezredforduló utáni időszakban kialakul egy másik érdekes és markáns határ, amely nagyjából az Al-Duna vidékétől fölfelé, a déli Kárpátok, majd a lengyel és az orosz földet elválasztó erdőségek mentén a Baltikumig húzódik. Ettől nyugatra terül el az a térség, amely a nyugati kereszténység felé orientálódik, keletre pedig a bizán-

ci hatás érvényesül. A kérdés az, hogy Magyarország kezdettől eredendően hogy és miként helyezkedik el. Képzeljük el ezt a két határt most vizuálisan ezen az egész európai tablón. Van egy olyan felfogás, hogy a magyarság eleve Nyugat-Európa-hoz, *Europa Occidens*hez tartozott, természetesen kulturális értelemben. Ugyanakkor tudjuk, hogy éppen Magyarország volt az a régió, ahol kezdetben a bizánci hatás is érvényesült. Az igaz, hogy végeredményben a Magyar Királyság a késő Karoling intézményrendszerhez igazodva a Nyugathoz tartozott, de az is igaz, hogy ha nagyjából úgy 1200-ig összehasonlítanánk, amiről most persze le kell mondanunk, mondjuk a társadalmi és állami struktúrákat Magyarországon, illetve Lengyelországon vagy akár Csehországon, másfelől a Kijevi Rusz vonatkozásában, nagyon sok rokon vonást találnánk. Gondolok itt elsősorban a társadalom gazdasági és állami szerkezetére, arra, hogy az a nagy váltás, amely a kereszténység felvételével bekövetkezett, hatalmas súlytöbbletet biztosított az uralkodói hatalomnak. A társadalom szerkezetére még az jellemző, hogy egy felső réteg kíséretjellegű alapon szerveződik be az államba. Szokás a kíséret territorializálásáról beszélni mint a korai állam alapszerkezetéről. A másik oldalon hatalmas tömegek, heterogén paraszti rétegek, szolgai, félszolgai, félszabad kondícióban, és köztük átmosódó, közties rétegek, amelyek hasonlóképpen jellemzőek a XI–XII. századi Magyarországra, mint a Kijevi Ruszra. Egy korai feudális társadalomról van szó, amely sok vonásában hasonlít – *mutatis mutandis* – a Meroving-kori állapotokhoz. Ugyanakkor úgy nézett ki még 1100, sőt 1200 körül is, minthogyha a feudalizmusnak egy autochton kelet-európai modellje alakulna ki. Attól függetlenül, hogy kulturális értelemben az egyik fél, tehát a Magyar Királyság, a Lengyel, a Cseh Királyság Róma felé orientálódott, a Kijevi Nagyfejedelemség pedig Bizánc felé, novgorodi hatásokat is beolvastva, egyúttal ezek az országok egy sajátságosan kelet-európai korai feudális struktúrákat testesítettek meg. No, most már a középkortörténész számára az a roppant érdekes fordulat, ahogy nagyjából 1200 után

ez a képlet megváltozik, mégpedig meglehetősen radikálisan. Ami 1200 után történik, az nem egyéb, mint annak a nagy dinamikának az átcsapása kelet felé, amely a nyugati fejlődést a XI. század közepétől fogva jellemzi. Ez egyfelől nagy expanziót jelent: utalok itt a normann expanziókra, a kereszties hadjáratokra és így tovább, tulajdonképp a Mediterráneum kezdődő visszahódítására, másfelől egy belső expanziót, az agrikultúra kiterjesztését, azt a folyamatot,

amelyet ma már joggal nevezünk agrártechnikai forradalomnak (a nehézeke elterjedése, a nyomásos rendszerek és így tovább). Ez a folyamat nagyjából 1200 után csap át a Karoling térségtől keletre eső vidékre, és természetesen megkezdődik a városiasodás, amely ugyanennek a folyamatnak a másik, kiegészítő szakasza. Egy sor egyéb jellegzetesség is kitapintható, ami egyszerűen mind jelentette, példának okáért, a társadalom más szervező elveinek, ezzel a kelet-európai ősmoddeltől eltérő szervező modelljeinek elterjedését, például azt, hogy a szabadság, a *libertas* vált a társadalmi szerveződés központi magvává. Azt mondhatnánk, hogy talán a Római Köztársaság és a francia forradalom közt nem volt olyan korszak Európában, amikor a szabadság olyan központi jelszó lett volna, mint a XII. századi Európában, és ez áll az előbb

felvázolt két határ közti térségre is, a XIII. és a XIV. század időszakára.

Rostás Zoltán: Számomra az a kérdések kérdése most, hogy miért nem tudott ez a három közép-európai királyság mégis nyugat-európai típusú maradni.

Sz. J.: Mielőtt erre válaszolnék, hadd mondjam el a kelet-európai modellről, hogy itt kiesett az az antik elem, amely a nyugat-európai fejlődésben belsőleg olyan rendkívül rétegzetten alakította ki a struktúrákat. Például a hűbéri struktúrára gondolok, annak az egész szerződéses jellegével. Vagy gondolok arra, hogy az előbb említett kommunális szabadságjogoknak a modellje Nyugat-Európában úgy jött létre, hogy ez a bizonyos nagy dinamika, ami a XI. században kezdődik, megteremtette a feltételeket, másfelől

ott volt a modell az észak-itáliai municipiumokban, amelyek az úgynevezett sötét századokban sem szűntek meg teljesen létezni. Ez a modell annak arányában terjedt Flandria felé, ahogy tulajdonképpen a városiasodás zónája a Földközi-tenger újrafelfedezése nyomán északnyugat felé terjedt. No most ez a modell azután az említett, nagyjából 1200 körüli időszakban és utána, rendkívül gyorsan csapott át, terjedt át keletre. Ebben természetesen nagy szerepet játszottak a telepések, a parasztok s a polgárok, akiket maguk az uralkodók hívtak be, és maguk az uralkodók, lévén hogy ehhez a nyugati körhöz tartozónak tartották magukat, tudatosan modernizálták ezeket a társadalmakat. Nagyon érdekes ez a dolog, mert tulajdonképpen a reformuralkodó mint olyan, jellegzetesen ennek a – most már nevezzük így – közép-kelet-európai térségnek a jellemzője. Ilyen volt IV. Béla vagy Nagy Kázmér vagy Přemysl Ottokár a XIII. században. De azért vigyázzunk, természetesen Nyugat-Európában is voltak reformuralkodók. Nyugat-Európának az volt a jellegzetessége, hogy minden szerkezeti elem organikusán épült föl, a hűbériséget nem királyok teremtették meg, hanem alulról szerveződött. Nagy Károly annak idején azért építette bele a szerkezetbe a hűbériséget, mert már a régi frank és római elemek nem voltak elegendők ahhoz, hogy egy ilyen birodalmi kísérletet megteremtessen. S e hűbériség egy teljesen önálló, organikus valamivé vált, ami antitézise volt az államnak. A klaszszikus hűbéri állam tulajdonképpen az államnak a felbomlása, mert a szuverenitását a kis hűbéri fejedelemségek, tulajdonképpen maga a hűbértársadalom veszi át. Kelet-Európában viszont, ahol a fejlődés sokkal tagolatlanabb volt, ez kissé mindig felülről lefelé módon érvényesült. Ami itt megkülönbözteti a fejlődést a Nyugattól, az, hogy a nyugati feudalizmusnak olyan elemeit, mint a városok, a telepítő politika, a paraszti szabadság, és így tovább, ezek az említett – mondjuk így – reformuralkodók teremtették meg (a magyar történelemben elmehetünk egészen Károly Róbertig). Itt mindig ez a felülről lefelé való fejlesztés érvényesült, ami – nézetem szerint – közép-kelet-európai vonás a történelmünkben. Egyfelől tehát van a nyugatról keletre terjedő belső expanzió nagy hulláma, ami nagyjából 1200 és 1350 közé esik ebben a közép-kelet-európai térségben. Másfelől viszont van az, hogy az orosz fejlődésben, ahol egyébként kezdetben bizonyos jelei mutatkoztak valamifajta olyan eredeti szimbiózis keletkezésének, antik-orosz vonatkozásban, mint ahogy volt annak idején római-frank vonatkozásban, ennek a lehetőségét elvágta a mongol hódítás. Ennek következtében elesett a tengeri bázis, az egész Pontus, és a mongol hódítás az 1230–1240-es években gyakorlatilag igába hajtotta az orosz földet, eltekintve Novgorodtól s az északi területtől. Ott pedig lényegében véve megmerevedett a kelet-európai feudalizmusnak a – mondjuk úgy – archetípusa. Ami nem jelenti azt, hogy nem fejlődött, de mindenesetre strukturálisan ott lényeges

változások nem következtek be. Ami viszont ezt a közép-kelet-európai térséget illeti, amelyről beszélünk, itt az az érdekes, hogy tehát a gazdasági alapok, a már említett agrárforradalom átcsapása, a városiasodás, egy újabb határt rajzol ki, azt a bizonyos második határvonalat. A „kommunális városról” van szó – nagyon éles határvonal az, hogy egyáltalán létezik szabad polgárság. Mert az ősfarmában – és ilyen értelemben a megmerevedett orosz formában is – a város természetesen az árucseré központja, hatalmas agglomeráció. A legkülönbözőbb jogállású rétegek mennek a városba, és rendszerint a város a fejedelmi vagy részfejedelmi hatalom adminisztratív központja is. Ezzel szemben az autonóm város tipikusan a nyugat-európai modellhez tartozik. Ide tartozik a nemesi szabadság is, abban az értelemben, hogy korporatív rendi szabadság, amelynek a politikai konzekvenciái hamar jelentkeznek a rendi dualizmusban. Magyarországon rendkívül hamar, a XIII. század utolsó harmadában már elkezdődnek az első országos gyűlések, amelyekben a részt vevő nemesség az országot képviseli a királlyal szemben. Ez a fajta autonóm nemesi szabadság hiányzik a keleti modellből, ahol a nemesség privilegizált réteg ugyan, de sokkal inkább jelentkezik a szolgáló, felülről függő jellege.

R. Z.: Az úgynevezett „szolgáló nemesség”.

Sz. J.: Szolgáló nemesség, igen. Tulajdonképpen ennek az archaikus kíséretviszonynak már a késő középkorban is egy feudalizáltabb változata jellemzi az orosz társadalmat, nem szólva arról, hogy a XIV. század óta hivatalosan is a szolgáló nemesség az orosz uralkodó osztály konstitutív tényezője. Nos tehát, a parasztságon, a polgárságon át a nemesség ezeknek a rendi-korporatív szabadságjogoknak a meglétét lehet azon strukturális sajátosságok egyikének tartani, amelyek nevezetesen a nyugati modellnek a megtestesítői ebben a térségben. No, most merül fel talán az a kérdés, hogy akkor hát mégis teljes értelemben Nyugat-Európa volt ez a térség? A kortársak annak tekintették.

R. Z.: Fontos különbség az, hogy minek tekintjük mi őket, és minek tekintették ők magukat.

Sz. J.: Itt egyébként nagyon érdekesen végig lehetne kísérni, ha belebocsátkoznánk a részletekbe, hogy mondjuk Freisingi Ottó a XII. század közepén még rettenetes idegenkedéssel nézte a Magyar Királyságot, hisz érzékeli minden ponton ennek a bizonyos értelemben bizáncihoz hasonló jellegét, hiszen görögök módjára kormányozzák őket. A királyi hatalomnak ez a centralizált volta őt a bizánci modelltől emlékezteti. De hogyha már a XIII. század utolsó felének vagy a XIV. század első évtizedeinek a nyugati reakcióit tekintjük, lényegben véve ők a magyarokat már ugyanannak a világnak, ugyanannak a kultúrának

nak, a nyugatinak a tagjaiként tartják számon. A lyoni zsinaton például, amikor egy dominikánus felsorolja, számba veszi Európa népeit, akkor minden további nélkül az *Occidens* szerves elemének tekinti a Magyar Királyságot, éppúgy, mint a Lengyel Királyságot. No persze a dolog nem ilyen egyszerű, hogy ez a régió minden további nélkül Nyugat-Európa lett. A legfontosabb jelenségeket tekintve talán induljunk ki abból, ha már szó volt a rendi képviselőről és az államszerkezetről, hogy amikor Nyugat-Európában, Angliában üt a parlamentarizmus órája, az 1260–70-es években, akkor Simon de Monfort-nak eszébe se jutott, hogy ne hívjon meg városi képviselőket a rendi gyűlésre. Magyarországon, ahol ezzel egy időben kezdődnek a már említett országos gyűlések – még ha nem a késő középkori értelemben vett országgyűlések is –, az senkinek eszébe se jutott, hogy meghívjon városi képviselőket. Itt az országot a főpapság, a nemesség és sajátos helyi színeként egy ideig még a kunok képviselték. A városoknak sem ekkor, sem később nem volt szerepük a rendi mechanizmusban. A XV. században, amikor kialakul, egyébként nyugati mintára, az a modell, hogy a *totum regnum repraesentativi*, az egész országot képviselők nem egyebek, mint a megyei küldöttek, akik az országgyűlésen szerepelnek. A városok egyszerűen megfigyelőként vettek részt, amikor kialakult a kiérlelt rendi mechanizmus. Ez egy tünet, aminek magában a struktúrában található meg a magyarázata, egyszerűen abban a tényben – s itt most már késő középkori statisztikai támpontokra kell utalnunk –, hogy az óriási különbség abban állt, hogy míg Nyugaton ez a belsőleg rendkívül tagolt fejlődés létrehozta azt a struktúrát, ami a francia példán világítható meg a legklasszikusabbban, hogy a társadalom egy százaléka nemes, addig ez a tagolatlanabb fejlődés Magyarországon azt hozta létre, hogy az ország lakosságának mintegy 4–5 százaléka volt nemes. Lengyelországban, legalábbis a korai újkor elején 6–8 százalék közé teszik a nemesség arányszámát. A másik oldalon viszont fordított az arány: a polgárságnak az össznépelességen belüli aránya Nyugat-Európában mintegy 10 százalék, míg Magyarországon 2–3 százalék. Ha már a polgárságról beszélünk, sajátos köztes és hibrid formációk keletkeztek, amire legjellemzőbb a mezővárosok példája. Nyugati típusúak voltak a magyar mezővárosok? Kétségtelenül, annyiban, hogy a nyugat-európai paraszti szabadságnak, ennek a jellegzetesen nyugati sajátosságnak képviselői voltak, s ennek egy magas fokát képviselték, de inkább ennek egy magas fokát, mint a polgári szabadságnak egy alsóbb fokát. A magyar városiasodás tömege végül is mégiscsak a 6 és 8 százalék közé tehető mezővárosokon nyugodott, és nem azon a rendkívül szűk körön, amely mintegy 35–40 szabad királyi városban öltött testet, amelyek a szó igazi értelmében nyugati típusú városok voltak. Ami pedig a városokat illeti, itt jelentős mennyiségi különbség mutatkozik a nyugati fejlődéssel szemben. Máshol morfológiai különbségek vannak, mint amilyenekre például a nemességgel

kapcsolatosan utaltam. Azt lehet mondani, hogy az összes társadalmi réteg közül szinte a parasztság az, amelyik a XIV. században a legtisztábban képviseli a nyugati modellt. Ezzel az öntudattal szegül szembe azokkal a törekvésekkel, amelyek azután a középkor válságát okozták Magyarországon is. De ez már más téma. A középkor válsága idején a nyugati útról való lecsúszásnak a kezdetét jelenti, amikor 1437-ben az *universitas* a központi fogalma a paraszti felkelésnek. Ez a nyugati sajátossága a paraszti öntudatnak. Vagy ugyancsak nyugati sajátosság, amikor Dózsa idején a „keresztesek áldott népe” a paraszti szabadság elvesztésével szegül szembe. De akkor már következik az a fordulat, amely a közép-kelet-európai régiót visszaveti egy még kelet-európaiabb jellegű szintre. Ezt általában a „második jobbágyság” fogalmába szoktuk foglalni. Nos, tehát van egy olyan nézet, hogy Magyarország minden tekintetben felzárkózott a középkorban Nyugat-Európához, és csak az a fordulat fogta vissza, ami a kereskedelmi utak eltérülésével s a második jobbágyság beköszöntével nagyjából 1500 körül jelentkezik; ez vetette vissza egy kelet-európai irányba. Én másképp fognám fel a dolgot. Én azt mondanám, hogy itt egy olyan strukturális képletről van szó, amely természetesen az elmondottak értelmében nemcsak tág, civilizatorikus, de strukturális értelemben is a nyugati modellekhez igazodik. De már eleve jellegzetesen keleties, vagyis archaikus sajátosságokkal. Nemcsak elkésettiségekkel, hanem a struktúráknak bizonyos módosulásával. És ha most ezt a gondolatmenetet folytatnánk, akkor ki lehetne mutatni azt, hogy amit közép-kelet-európai jellegűnek mondunk, az rendkívül rokon módon testesül meg Lengyelországban, Csehország egy kicsit nyugatibb, már csak azáltal is, hogy a birodalom része, de ott is hasonló dolgokat látunk. Horvátország egy kicsit archaikusabb, de lényegében véve ez a térség, az előljáróban említett két határ közti térség, homogén régióknak, egységnek mutatkozik ilyen értelemben. Nem a nyugat szerves része, annak a perifériája. De ugyanakkor éles határvonalakkal különül el Kelet-Európától és Délkelet-Európától, amiről most itt nem beszélünk, ami egy külön komplikált kérdés, de mindenesetre megint csak az a fajta szimbiózis, ami Nyugaton bekövetkezett, itt hiányzott. Ez a második vonal azután kultúrtörténetileg is olyan jelenségekben realizálódik, mint romanika, gótika, reneszánsz, reformáció. Némi átszüremlés, természetesen Kelet-Európa, Délkelet-Európa felé van, de ezek az említett vonások teszik egységessé, rokonítják a régiót Nyugat-Európával. Ha mondjuk egy térképet rajzolnánk például a gótika vagy a reneszánsz elterjedéséről – mint ahogy vannak is ilyen kultúrtörténeti térképek –, akkor azt látnánk, hogy Európában vannak rendkívül sűrűn pontozott régiók, Északnyugat-Európa és Észak-Itália, és aztán valahol a Rajna vonalán kezdődik Közép-Európa, ott egy kicsit ritkábbak már a pontok, aztán azon a bizonyos Karoling-határon túl a pontok még ritkábbak lesznek. Ahogy a gótikának e térképét fel lehetne vá-

zolni, éppen ilyen alapon lehetne, ha kicsit komplikált lenne is, magukat a struktúrákat ábrázolni.

R. Z.: Nagyon fontos ez a gondolatmenet számomra, mert helyzetünk értelmezésében nem éreztem kielégítőnek azt az állandóan hangoztatott magyarázatot, hogy Kelet-Európa lemaradt. Nagyon örvendek, hogy elmondta: itt belső strukturális sajátosságok is léteznek, ami ezt a helyzetet már annak idején kialakította. Milyen egyensúlyt látsz egyrészt a lemaradás gondolata, másrészt a nyugati hatás és a kelet-európai sajátosságok között? Mert világos, hogy itt erőviszonyokról is szó van, kulturális erőviszonyokról. Hogyan alakultak ezek?

Sz. J.: Erre akkor lehetne felelni, ha bármilyen vonatkozásban valamilyen kvantitatív módszert tudnánk használni. Kvantitatív módon azonban ezt roppant nehéz kifejezni. Inkább arról van szó, hogy talán ami a minőségi elemeket illeti, ott ezek a nyugati vonások érvényesülnek. Ami a mennyiségi oldalt illeti, ott jelentkeznek a keleties vonások – rendkívül durván és leegyszerűsítve –, ami természetesen visszahat bizonyos értelemben a minőségre is.

R. Z.: Tehát a „felépítmény szintjén” egy lépéssel előbbre állt ez a régió, mint strukturálisan?

Sz. J.: Föltétlenül, hiszen ha csak az úgynevezett magaskultúrát tekintjük, akkor itt nem lenne probléma. A magaskultúra szférájában Magyarország nemcsak a középkorban, hanem a későbbiekben is mindig Nyugat-Európa része volt, ilyen értelemben a Lajta semmilyen határt nem jelentett. Ezt el lehet mondani majdnem az egész történetről. Csakhogy a magas kultúra önmagában nem megbízható kifejezője a struktúráknak. Tehát, hogy egy eklatáns példát mondjak, az a tény, hogy a XIX. század orosz irodalma talán a korszak legnagyobb irodalma, az mit sem változtat azon, hogy maga az orosz társadalmi struktúra hogyan alakult, és aztán arról se feledkezünk meg, hogy a magaskultúra sohasem kárpótlás bizonyos strukturális elmaradásokért. Egy Janus Pannonius például nem kárpótlás azokért a barbár vonásokért, amelyeket egyébként épp ő tett szavá a magyar vonatkozásban. Az, hogy itt az Alpokon túli világban viszonylag ilyen korán kialakul egy udvari reneszánsz és humanizmus, az a magaskultúra szintjén rendkívül nagy teljesítmény, de azért ne essünk abba a tévedésbe, hogy ez a kultúra alsóbb szintjein komolyabb hatással volt. Sem abba, hogy ez kifejezett valamit magukból a gazdasági-társadalmi strukturális jellegzetességekből, hiszen éppen ez az időszak az, amikor gazdasági és társadalmi vonatkozásban már megkezdődik a késő középkor válsága. Tehát itt egyfajta törés van a magaskultúra fejlődése és a struktúrák között... Néha azt hiszem, hogy túlzott ábrándokba merülünk el, mivel ha fel tudunk mutatni magaskulturális teljesítményeket, akkor azonnal

elveszítjük a realitás talaját a lábunk alól az objektív valóság megítélésében. Nekünk, nézetem szerint legalábbis, nagyon tudatában kellene lennünk köztes helyzetünknek, ennek minden kiágazásával együtt.

R. Z.: Ilyen vonatkozásban például megkérdezném, hogy a Mátyás-korabeli magaskultúra egyáltalán magyar kultúra volt-e?

Sz. J.: Nemigen... A Mátyás-kori udvari kultúrában természetesen voltak itt-ott kulturális centrumok, püspökségek és így tovább. A Jagelló-korban tulajdonképpen már több kulturális centrumról beszélhetünk. Igen ám, de épp a legújabb kutatások kezdenek fényt vetni olyan kérdésekre, mint mondjuk a nemesség írástudása... Magyarországon nem volt természetes dolog az, nem hogy egy köznemes, de hogy egy arisztokrata vagy báró írni tudjon. Jól tudjuk, hogy nagy részük írástudatlan volt. Most gondoljunk arra, hogy ugyanakkor a nyugat-európai fejlődésben a kultúra laicizálódásának, s egy bizonyos értelemben a nemzeti kultúra kezdeteinek a bölcsői ott vannak a lovagi kultúrában, a XII. században vagy a XIII. században. Például ott indul el, már anyanyelven, a francia irodalom, ekkor van a *chanson de geste* és egyáltalán a lovagi kultúra virágkora, amelynek a szerves folytatásaként a XIV. században létrejön a városok irodalmi kultúrája és így tovább. Nos, hát így azért óriási a kontraszt. Gondoljunk erre... És talán megemlíthetek még egy szempontot, ami ebből az összefüggésből kinálkozik: mi mindig kicsit büszkék vagyunk arra, hogy a magyar államnak sikerült megőriznie a maga igazgatási egységét. Egyértelmű pozitívumként gondolunk erre a tényre. A feudális széttagolódás számunkra egy kicsit olyan ördögi fogalom. Holott valójában a termelőerők adott színvonala mellett ezek a kis hűbéri territóriumok a kultúrának és a jognak sokkal termékenyebb talajai voltak, mint egy ilyen nagy igazgatási egység, amelyet egyébként – ez is talán egy jellegzetesen közép-kelet-európai és magyar sajátosság – minden hűbéri átmenet nélkül vesz át a rendiség, a nemesség. Mert ugye amikor a királyi megye felbomlik, akkor hirtelen szinte egy csapásra jön a nemesség, és átveszi az igazgatási funkciókat. Ott, ahol kis hűbéri tartományok alakultak ki, a jogelvek alulról felfelé való áramlása és ugyanakkor a jurisdikció felülről lefelé való érvényesülése (Walter Ullmann jeles angol jogtörténész kategóriarendszerébe tartozik a „*descending*” és „*ascending conception of law and government*”) sajátos egyensúlyt teremt ott, ahol a klasszikus hűbéri-ség kialakult. A magyar történelemben ezzel szemben inkább folyamatos felülről lefelé való áramlásról van szó.

R. Z.: Ez a keleti vonás lenne?

Sz. J.: Igen. Ez már megint egyike azoknak a vonásoknak, amelyeket keletieknek nevezhetünk. És ez a késő középkorban erős nemesi jellegűt, ami

ugyanakkor le is blokkolja ezeket az alulról felfelé való áramlási tendenciákat. Természetesen arról most nem érdemes beszélni, hogy mi lett volna jobb, vagy hogy lett volna jobb, de az tény, hogy Magyarországon a hűbéri territorializáció a maga jogi és kulturális vonatkozásaival kimaradt. Ez megint csak egyike a keleti vonásoknak, és nem feltétlenül pozitív, hogyha az egész dolgot egy hosszú trenden vizsgáljuk.

R. Z.: Ilyen vonatkozásban milyen új kutatási területek körvonalazódnak, illetve milyen igények támaszthatók a mai történetírással szemben? Melyek a feladatai éppen ennek az árnyaltabb képnek a kialakításában? Tehát mi az, amiben elmaradtunk Közép-Kelet-Európa kutatásában, és ami viszont ezt a képet teljesebbé, árnyaltabbá tudná tenni?

Sz. J.: Úgy gondolom, hogy az nagy pozitívuma a felszabadulás utáni történetírásnak, hogy a gazdaságtörténetre helyezte a hangsúlyt, és ott valóban a magyar történetírás nagyon komoly eredményeket ért el minden korszakban. Itt az előzőkben a középkorról beszéltünk, de hát a kora újkor vagy az újkor kutatásáról is legalább olyan joggal, vagy nagyobb joggal meg lehet állapítani a fejlődést. Egyébként a gazdaságtörténetben önmagában komoly viták folynak ebben a vonatkozásban, hogy tehát volt-e a késő középkorban Magyarországon válság, a városokat érintette-e válság. Nézetem szerint a gazdaságtörténeti tényeket a társadalomtörténet és az intézménytörténet illesztheti olyan koordináta-rendszerbe, amelyből aztán pregnáns módon ki lehet olvasni maguknak a struktúráknak a természetét. Én úgy gondolom, hogy a jövőben, mint ahogy erre vannak is kezdeményezések, a társadalomtörténetet az eddiginél

sokkal erőteljesebben kellene a központba állítani, a társadalmi mozgások, a társadalmi mobilitás, illetve megmerevedés kérdését kellene rétegenként vizsgálni, a középkori előzményektől a későbbiekig. És a társadalomtörténettel összefüggésben, tőle nem elszakadva az eszmetörténetet és mentalitástörténetet kellene felkarolni. Ami egységesen fejezi ki valójában a mikro- és makrostruktúrákat, és amelyekről azután világos képleteket lehet leolvasni. Erre léteznek törekvések, és remélhetően ezek az itt rendkívül vázlatosan és hevenyészetten elmondott kérdésvetések további konkrét forrásszerű, netán kvantifikálható eredményekre is vezethetnek.

R. Z.: Tulajdonképpen hol kapcsolható be a kutatási területed ebbe a trendbe?

Sz. J.: Én az eszmetörténetbe úgy kerültem bele, hogy a hatvanas évek elején a nemzeti kérdés megítélése körüli vita arra késztetett, hogy egyetemes történeti vonatkozásban is megpróbáljam megfogalmazni: mi-
ben áll a középkor úgynevezett nemzeti komponense, melyek ennek a sajátosságai, mik azok, amennyiben ezek a modernnek az előzményei, és mennyiben más, mint a modern? No de nagyon hamar rájöttem, hogy önmagában csak ezt a kérdést vizsgálni lehetetlen, mert az lényegében véve a politikai gondolkodás és mentalitás egyik vetülete. Amit eddig csináltam, abban is próbáltam jelezni már, hogy milyen összefüggésben áll ez a kérdéskör a politikai gondolkodás és a mentalitások általános fejlődésével. A későbbiekben – ha megadatik – szeretném megírni a magyar politikai gondolkodás történetét a középkorban, ami talán hozzájárulás lehet az itt felvetett kérdésekhez, mert hiszen egy bizonyos oldalról nézve ez is a struktúráknak a kifejezője. □